

Vägen till Guds kvinnliga sida

Agnieszka Tarwid Löfström

leg psykolog, leg psykoterapeut

dipl Jungiansk analytiker vid Research and Training Centre for Depth Psychology according to CG Jung and M-L von Franz

Följande artikel kom till efter att jag haft ett par betydelsefulla drömmar någon gång i mitten på hösten 2012. Jag hade då under en längre tid försökt att komma igång med att förbereda ett föredrag som jag skulle hålla sommaren 2013 vid ett planerat symposium för analytiker utbildade vid Research and Training Centre for Depth Psychology according to CG Jung and Marie-Louise von Franz. Jag hade inte lyckats komma någon vart med detta föredrag och kände mig tråkig, oinspirerad och modfärd.

På sensommaren 2012 hade jag, efter mycket sökande, funnit och köpt en ny häst, som på många sätt tycktes passa mig och mitt sätt att rida. Jag kämpade med ett komplex, vilket när det griper tag i mig gör min kropp stel av rädsla – och det griper ofta tag i mig när jag är på hästryggen, vilket inte precis bidrar till att jag kan rida bra. Detta komplex hade gett sig till känna alltmer under hösten, vilket var väldigt irriterande och frustrerande och fick mig att känna mig allt mindre kompetent som ryttare.

Vid en session med min analytiker i Schweiz under denna höst berättade jag om mina svårigheter med ridningen för honom i hopp om att kunna finna möjliga vägar framåt på ett individuellt plan. Hans svar överraskade mig eftersom det rörde sig på det kollektiva planet. Han berättade om de bilder som passerat innanför hans inre öga under tiden jag berättat – bilder av det polska folkets lidanden under andra världskriget, av de svårigheter som medlemmar av min familj drabbats av under kriget och de katastrofer som den förr-förre påven Johannes Paulus II genomlevt under samma period. Under de år som jag haft kontakt med min analytiker har jag många gånger tagit upp detta eftersom det spelar en så avgörande roll i mitt psyke.

Vid samma tillfälle berättade jag även de drömmar jag haft några veckor tidigare. Det var fyra relativt korta drömmar, vilka vi tillsammans tolkade så att de handlade om motsatser som förenades, om känslomässigt färgad religiös attityd, vilken avbryts av ett autonomt komplex, samt om en möjlig utveckling av växtkraft och kreativ produktion.

Min analytikers associationer till mina svårigheter med ridningen kändes väldigt relevanta för mig, trots att de tog en vändning som jag inte hade förväntat mig. På ett symboliskt plan kan hästen vara en moderssymbol – trots allt finns det egentligen ingen annan situation när man som vuxen blir buren av en annan individ, såsom man en gång blev buren av sin mamma. På det viset kopplar ridningen mig tillbaka till ett tidigt skede i mitt liv.

Jag föddes nio år efter andra världskrigets slut i Warszawa i Polen. Warszawa är en av de platser, som lidit mycket under kriget. 90% av staden hade malts ner till grus bara ett halvår innan krigsslutet när stadens invånare, efter fem år av nazistisk ockupation och förföljelse gjorde ett försök att befria staden inifrån genom ett uppror. Syftet hade varit att befria staden från nazisterna innan den sovjetiska armén hann fram och skulle kunna göra anspråk på att ha befriat Polens huvudstad. Upproret slogs brutalt ner av nazisterna efter 63 dagars intensiva strider om varje gata, hus och torg. Under dessa 63 dagar hade den sovjetiska armén stått bara några kilometer bort, på floden Wislas motsatta strand, och tittat på medan det motstånd som eventuellt hade kunnat möta en sovjetisk dominans i framtiden förintades (1, 2).

Warszawa efter upproret 1944

När jag föddes var Warszawa på väg att bli återuppbyggt och det var åter Polens huvudstad. Men Polen var inlemmat i Sovjets intressesfär och därmed förtryckt av den andra av de två grymma och totalitära ideologier som kostat över hundra miljoner människor livet under det blodbesudlade nittonhundratalet.

Warszawa 1945 – tegelstenar till återuppbyggnaden sorteras bland ruinerna

Min mor dog under tragiska omständigheter innan jag hade fyllt ett år och jag växte upp med min mormor som lämnade Polen och tog mig och min ett år äldre syster till Sverige när jag var fyra år gammal. Här växte vi upp i ett samhälle på så många sätt annorlunda än det polska.

Min mormor var en god berättare och jag tror nu som vuxen och som psykoterapeut att hennes vana att alltid berätta om vad som hänt under kriget också var ett sätt för henne att bearbeta sina traumatiska upplevelser(3). Men jag älskade när hon berättade och fascinerades av de händelser hon tog upp.

Hennes berättelser fick mig att känna mig som om jag samtidigt levde i två helt olika världar. Den ena var den vanliga vardagsvärlden som jag delade med mina klasskompisar. I den världen kunde ungar visst vara grymma mot varandra och lärare kunde emellanåt var orättvisa, men i den världen var livet ändå tryggt och i stor utsträckning förutsägbart. Den andra var krigets värld, i vilken du när som helst kunde bli tillfångatagen och arresterad, i vilken varken du själv eller dina nära kunde vara säkra på att du skulle komma tillbaka hem på kvällen sedan du gått till skolan eller jobbet på morgonen. En värld fylld med konspirationsplaner mot fienden och därmed med hemligheter och underjordisk verksamhet vilken skulle – om något av detta yppades på ett oförsiktigt sätt – kosta både dig själv och väldigt många andra livet. Dåförtiden upplevde jag denna andra värld som mycket mera verklig än vardagsvärlden som jag delade med mina klasskamrater.

Jag har naturligtvis med åren fått överge känslan av att denna andra värld skulle vara den mer verkliga, men känslan av att den andra världen är angelägen har jag kvar. Detta får mig ofta att känna det som att jag inte riktigt är i kontakt med verkligheten, fast jag tror nog inte att många märker det.

Upplevelsen av att denna andra verklighet är angelägen har också bidragit till att jag har ett intresse för att läsa om 1900-talets historia, detta århundrade som på så många sätt är dränkt i blod. Med början i massdödandet i första världskrigets skyttegravar, genom den ryska revolutionens fiasco, Stalins organiserade masshunger i Ukraina på 30-talet, andra världskriget med förintelsen av judar men även av många andra minoriteter och utsatta grupper och med koncentrationsläger i vilka människor av många olika nationaliteter förlorade sina liv men också med de stora och de mindre slagfälten där miljoner och åter miljoner människor från alla fraktioner förlorade sina liv eller blev lemlästade. Och så massdeportationerna under den stora terrorn i Sovjet vilka pågick från tidigt 30-tal fram till Stalins död på 50-talet och som huvudsakligen omfattade oskyldiga människor vilka sändes iväg till omänskliga arbetsläger i arktiskt klimat där flertalet dog svältdöden eller blev avrättade (4).

Denna lista omfattar Europeiska katastrofer. Om dessa har jag mest kunskap, men naturligtvis har jag hört talas om de djävulska förhållandena under andra världskriget i södra Stilla Havet, om övergreppen som pågick under kulturrevolutionen i Kina, om det stora lidandet som drabbade människor under Vietnamkriget och om Röda Khmerernas terror i Kambodja för att nämna några utomeuropeiska händelser.

1900-talet ter sig som en mörk avgrund som öppnade sig just som européerna trodde sig vara civiliserade. Min övertygelse är att vi, som lever nu och har levt hela eller större delen av våra liv efter andra världskriget har en uppgift att arbeta på ett inre helande från dessa katastrofer. Frågan är bara hur.

Samhället är naturligtvis i ständig rörelse mot en framtid om vilken vi inte vet någonting. Ett framträdande drag bland många av dagens trender är ett pågående försök att skapa ett samhälle utan religion. Min egen övertygelse är att vad vi mest behöver för att hela ett djupt sårat samhälle är ett samhälle genomsyrat av religion.

Religionen behöver förnyas på många plan, men vi måste akta oss för att kasta ut barnet med badvattnet.

Den där sessionen med min analytiker i mitten på hösten 2012 väckte en kreativ impuls, som gjorde det möjligt för mig att utarbeta ett föredrag till det symposium, som jag nämnde i början av artikeln och som ligger till grund för denna artikel. Den drog min uppmärksamhet tillbaka till religionens betydelse i stort och för mig personligen till kristendomens betydelse som grunden för Europas civilisation och kultur. Men den gjorde mig också nyfiken på de äldsta spåren av religion. Här höll jag dock på att köra fast – detta är ett så stort forskningsområde och jag kände mig i högsta grad förmäten i mina försök att skriva något om det. Till slut insåg jag det egentligen självklara – jag är en amatör på området och kan aldrig bli något annat, men eftersom jag ändå finner det intressant kan jag fortsätta att skriva om det på den nivå jag förmår.

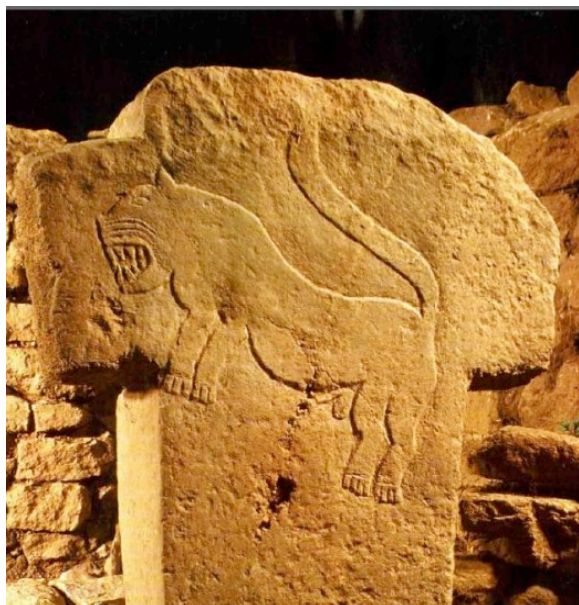
Det tycks vara så att människor så långt bak som man kan spåra historien har tillbett Gud eller gudar(5). De hittills äldsta spåren av en byggnad uppförd för tillbedjan hittades i mitten på 60-talet av några turkiska och amerikanska arkeologer i sydöstra Turkiet. De letade egentligen efter lämningar av stenåldersbyar och trodde sig ha funnit en bysantinsk kyrkogård, så de lämnade sitt fynd outforskat.

I mitten på 90-talet kom en annan arkeolog, Klaus Schmidt, förbi samma område och tyckte att det påminde om ett annat ställe där han tidigare gjort utgrävningar, så han intresserade sig för stället. Här har man funnit ett stort område med rester av vad som tycks vara ett sorts tempel med de äldsta delarna från så långt tillbaka som 10 000 år före Kristus. Det är alltså från en tid då människorna som bodde i dessa trakter fortfarande var på jägar- och samlarstadiet, innan de börjat bli bofasta, börjat odla och producera mat. Byggnaderna här är ungefär 6 000 år äldre än de egyptiska pyramiderna. Området är känt under namnet Göbekli Tepe.

Modell av tempelområdet i Göbekli Tepe

Detta är inte något litet tempelområde; efter tio års utgrävningsarbeten räknar man med att ca 10% av området har blivit undersökt. Vad man hittills funnit är flera runda eller ovala byggnader, bestående av enorma pelare, ca tre meter höga, med en central pelare på ca fem meter. Pelarna är rikligt utsmyckade med skulpturer i relief, ofta av djur och huvudsakligen av rovdjur, men även andra djur och fåglar förekommer. I den mån djurens kön går att fastställa är de alltid av hankön, avbildade i en aggressiv position – uppresta på bakbenen med tänderna blottade.

Reliefer från tempelområdet i Göbekli Tepe

Skulptur från tempelområdet i Göbekli Tepe

Arkeologernas förklaring till att man avbildade djuren på detta sätt är att det var ett magiskt sätt att försöka hantera rädslan för de faror som ständigt omgav människorna.

Vad som fascinerar är storleken på denna helgedom och den kolossala arbetsinsats, organisation och rent fysiska ansträngning som krävts för att genomföra detta projekt. Enligt de teorier som Schmidt företräder är utvecklingen av symboliskt och religiöst tänkande hos människan och den därur framsprungna utvecklingen av religioner den kraftkälla som möjliggjort den fortsatta civilisationsutvecklingen. Den föregick alltså etablerandet av ett jordbrukarsamhälle, vilket snarare antas ha uppstått ur behovet att försörja de bosättningar som bildades i närheten av kultplatser som denna.

Göbekli Tepe är den största och mest imponerande kultplats i det område som kallas den bördiga halvmånen.

Den bördiga halvmånen

Detta område antas ha haft ett fuktigare och mindre hett klimat under denna period, alltså ett klimat mer lämpat för odling. Arkeologer har funnit spår av olika sorters spannmål här. Spannmål, som fortfarande idag, och i många tusen år odlats och varit en viktig del av människans grundläggande näring tycks ha vuxit vilt här, innan de började odlas (6)

Det finns faktiskt mycket tidigare fynd som visar att människor har samlats för att tillbe och dyrka gudomligheter långt innan den civilisation som möjliggjordes av välstånd byggd upp tack vare jordbrukarsamhällets överflöd; man har hittat grottor rikligt utsmyckade med målningar på flera platser i södra Frankrike. Chauvetgottan

beräknas vara 30 000 år gamla och de kanske mer kända grottorna i Lascaux 17 000 år (7).

Väggmålningar från Chauvetgrottan

Väggmålningar från Lascauxgrottan

Själva grottorna är naturformationer, de är alltså inte formade av människohand, men målningarna i dem är imponerande, både på grund av graden av konstnärlighet och på grund av storleken. Trots att det skiljer väldigt många år mellan dem är motiven liknande – djur, som att döma av fosilfynd i närheten, har levt i dessa trakter. Återigen är antagandet att dessa bilder målades i någon sorts religiös ritual. I Chauvetgrottan har man också funnit en kultplats, en sorts altarliknande uppbyggnad kring vilken lämningar av björnar som slakats här har återfunnits och man antar att detta skett som ett offer.

De imponerande skulpturerna och relieferna i Göbekli Tepe tyder inte på en matriarkal kultur eller matriarkal religion. Det är snarare djur av hankön – vildsinta, resta på bakbenen med tänder blottade i en morrning och med erigerade penisar. De många betydligt äldre religiösa spåren funna på andra ställen i den bördiga halvmånen säger inte heller dom något speciellt om huruvida man här dyrkade manliga eller kvinnliga gudar. De små skulpterade figurer man funnit kan förstås både som maskulina och som feminina.

Maria Gimbutas var en arkeolog, verksam under större delen av sitt liv i USA, där hon blev professor i arkeologi vid University of California. Hon födde 1921 i Litauen men blev tvungen att fly därifrån när landet invaderades av Soviet under andra världskriget. Hennes stora intresse som arkeolog var vad hon kallade Det Gamla Europas kultur. Med detta menade hon civilisationen i östra Europa mellan 6500 och 3500 f kr. Enligt Gimbutas var de gamla européernas religion definitivt matriarkal. (8, 9, 10, 11)

Gimbutas företog många utgrävningar i olika delar av östra Europa och fann spår efter en kultur som till övervägande delen tycks ha dyrkat kvinnliga gudomligheter. Enligt Gimbutas dyrkades här den livgivande kvinnligheten. Således härskade kvinnliga principer i dessa samhällen och tyngdpunkten lades på att odla jorden och fredligt vardagsleverne.

Mellan 4500 och 2500 kom invasioner av indoeuropéer från söder och öster och avbröt denna, enligt Gimbutas, lungna, jordbundna och fredliga period. Indoeuropéerna var herdefolk, de var rörliga och de var krigiska. Och således patriarkala, då ett sådant liv förutsatte att de ledande personerna inte var bundna av barnafödande och framställning av mat. Indoeuropéernas religion var mansorienterad och utvecklingen i dessa regioner efter 2500 f kr kom att bli en blandning av dessa två olika mytologiska system.

De östra delarna av Europa, de delar som var i fokus för Maria Gimbutas arkeologiska intresse, är i våra tider huvudsakligen bebodda av slaver. Slaver är lätt igenkännbara genom sina språk, vilka är sinsemellan relativt lika men mycket olika de germanska, latinska, finsk-ugriska, grekiska och baltiska språk, vilka omger de slaviska länderna. I dagens Europa bor det huvudsakligen slaviska folk i Ryssland, Ukraina, Vitryssland, Polen, Slovakien, Tjeckien, Bulgarien och till största delen länderna på Balkan. Slaver var huvudsakligen jordbrukare och levde under långa tider isolerade från andra folkgrupper. Detta kan man sluta sig till genom att studera arkeologiska fynd av lerkärl. Dessa visar mycket lite förändringar över tid, både vad gäller deras utformning och vad gäller deras ornamentering.

Under de första åren av det nya milleniet sökte jag varje gång jag besökte Polen efter litteratur om slavernas förkristna religioner. Det hade visat sig vara väldigt svårt att hitta något av värde skrivet om detta. En viktig anledning till avsaknaden av sådan litteratur är det faktum att man faktiskt vet väldigt lite om ämnet. Slavernas förkristna religioner tycks aldrig ha bevarats i skrift i någon form. De enda skrivna vittnesbörderna om dessa religioner är författade av kristna missionärer med syftet att varna mot hedniska riter och är därmed tvetydiga som berättelser om vad dessa religioner faktiskt handlade om (12).

Det man har funnit är en mängd större och mindre figurer, vilka man antagit vara kultobjekt. Dessa har ofta hittats på flod- och sjöbottnar och eftersom de varit gjorda av trä så har säkert många förstörts, men en del – speciellt sådana gjorda av ekträ – har blivit bevarade.

På 1800-talet uppstod i Europa ett nytt intresse av gamla myter och sagor och även i Polen fanns ett intresse av den riktigt gamla historien. En man, som hette Trentowski arbetade med de gamla slaviska religionerna på liknande sätt som bröderna Grim i Tyskland arbetade med de gamla sagorna – de reste runt på landsbygden och skrev ner de historier som traderats muntligt genom sekler. Elias Lönroth gjorde ett liknande arbete i Finland med eposet Kalevala, som är en samling dikter om världens begynnelse och bestämmelse inspirerade av gamla folkberättelser (13).

Trentowskis sätt att förhålla sig till de gamla slaviska religionerna var mycket intuitivt. Han samlade in folkliga berättelser och försökte ur dem extrahera det som var gemensamt. Det som är slående i hans beskrivning av den slaviska gudafären är att det ständigt återupprättas parallella manliga och kvinnliga gudomligheter och därigenom åstadkoms en sorts balans mellan könen. De flesta av de beskrivna gudarna uppträder i både en manlig och en kvinnlig form, ofta med liknande namn och ofta beskrivna som antingen bror och syster eller som makar.

Bland de viktigaste gudarna representerar de manliga och de kvinnliga ofta motsatser. Således heter guden som styr över dagen i form av solen Światowit och hans hustru Nocena styr över natten.

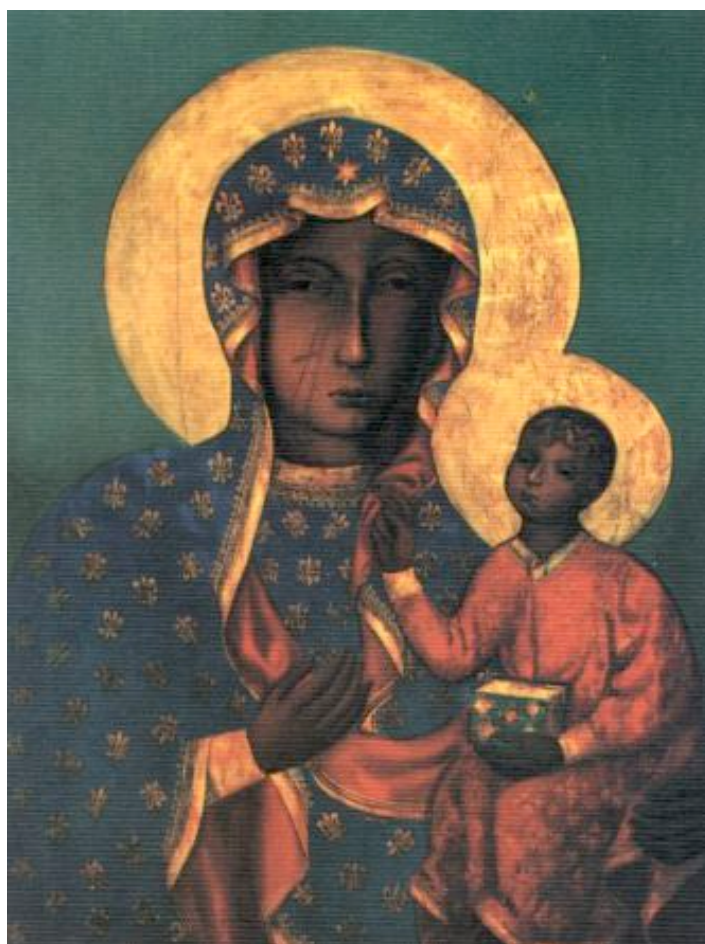
Światowit

De har två par tvillings, båda tvillingparen består av en manlig och en kvinnlig individ. De heter å ena sidan Jutroboh och Juternica och manifesterar sig som morgonstjärnan

och gryningen och å den andra Zdar och Wieczernica, vilka manifesterar sig som aftonstjärnan och skymningen.

Såsom Trentowski beskriver den slaviska gudasfären framstår den som ytterst komplicerad och bestående av många olika lager och det skulle föra oss för långt att fördjupa oss ytterligare i den inom ramen för denna artikel. Det som genomsyrar hela hans framställning är betoningen av strukturen av att ständigt balansera den manliga och den kvinnliga sidan.

De slaviska rikena kristnades kring det förra millenieskiftet – i Polen daterar man det till år 966 då kung Mieszko I döptes. Såsom det var brukligt på den tiden förbjöds de hedniska religionerna i de slaviska länderna i samband med att kristendomen proklamerades som officiell religion, men liksom på andra ställen förblev den levande i människors sinnen. Fortfarande kan man spåra gamla hedniska ritualer invävda i folkliga traditioner, företrädesvis på landsbygden. Vad som framför allt tycks ha förblivit levande och integrerats med kristendomen är vikten av att ha en balans mellan det maskulina och det feminina. I det kristna Polen är Maria, Guds moder, sedan medeltiden tillbedd som Polens drottning och det finns otaliga helgedomar spridda över hela landet till hennes ära, den mest kända av dessa är klostret i Częstochowa med sin svarta madonna. Ett vanligt talesätt i Polen är "genom Maria till Kristus".

Den Svarta Madonnan från Częstochowa

Ett annat drag i kristendomen såsom den utövats i de östra delarna av Europa har varit den större vikt som lagts på att hedra den Heliga Visheten, Sofia, vilken

betraktas som Guds kvinnliga sida. I den examensuppsats jag skrev som avslutning på mina studier till Jungiansk analytiker vid Research and Training Centre according to CG Jung and Marie-Louise von Franz har jag mer utförligt beskrivit den vördnad med vilken Sofia omfattas i Östra Europas kristenhet.

St Sofia, från Sophiakatedralen i Kiev

Under tiden som jag arbetade med min examensuppsats sökte jag efter litteratur om Sofia. Vad jag fann i många nutida verk var en ståndpunkt där Sofia betraktades som något av en Gudinna vid sidan av den kristne, manlige Guden. Denna ståndpunkt är naturligtvis helt oförenlig med alla de monoteistiska religionernas grundläggande ståndpunkt att det bara finns en Gud, men jag tycker dessutom att man genom att argumentera på det viset alltför lätt avfärdar frågan om kvinnligheten hos Gud. Om det funnes mer än en Gud så vore naturligtvis någon av dem kvinna. Men vårt andliga arv är monoteismens och jag betraktar steget från polyteism till monoteism som ett andligt och psykologiskt steg framåt för mänskligheten.

Den kristna ståndpunkten är att Gud, eftersom han är ande, är varken manlig eller kvinnlig. Dikotomin manlig-kvinnlig hör till vår fysiska, kroppsliga, skapade värld. Gud är bortom sådana kategorier. I den första skapelseberättelsen i Första Moseboken i Gamla Testamentet skapar Gud människan till sin avbild och gör dem till man och kvinna, vilket pekar på att Hans likhet innehåller båda.

När jag sökte efter litteratur om Sofia stötte jag på tre ryska teologer som levde i slutet på 1800-talet och början på 1900-talet. De hette Soloviev, Florenskij och

Bulgakov (14). De utvecklade ett tänkande kring Sofia som Bulgakov, som var yngst av de tre, kom att kalla Sofologi (15).

Bulgakov fångade mitt intresse med sin bok "Sophia The Wisdom of God" i vilken han utvecklar och förklarar hur han ser på Sofia – Guds Vishet. Såsom han ser det är Sofia, Visheten, en gudomlig princip genom vilken Guds skaparkraft förs vidare till Hans skapelse och speciellt till mänskligheten eftersom vi är skapade till Hans avbild. Skaparkraft – kreativitet – uppenbarar således Guds storhet för oss samtidigt som den gör oss än mer till Hans avbild. Såsom Bulgakov ser det är skapelsen och skapandet, genom Sofias närvaro i skapelsen, en ständigt pågående spegling av Guds storhet.

En nutida katolsk kvinnlig teolog, Elisabeth Johnson (16), diskuterar också Guds storhet. Hon skriver i sin bok "She who is" att genom historien har varje försök att sammanfatta vem Gud är slutat med att man konstaterat att människan aldrig kan sammanfatta vem Gud är eftersom Gud per definition alltid kommer att överstiga mänsklig föreställningsförmåga. Hon citerar helige Augustinus som i en av sina predikningar har sagt: om du har förstått – då är det inte Gud. Om du var i stånd att förstå så är det något annat du har förstått, inte Gud. Om du tycker att du förstått åtminstone till en liten del så har du lurat dig med dina egna tankar.

Såvitt jag förstår så är teologer i stort överens om att vilket uttalande man än gör om Gud så uppenbarar det bara en mycket lite aspekt av Gud. Ibland tycks det som att man kan komma närmare Gud genom att säga vad Han inte är.

Elisabeth Johnsons budskap i den ovan nämnda boken är att den språkdräkt vi använder när vi talar om Gud lätt gör oss till fångar av vissa begrepp. På så vis har sättet vi talar om Gud sedan kristendomen blev Romarrikets officiella religion präglats av det språkbruk som detta krigiska samhälle använde. Om man ser på det språk med vilket Bibeln berättas, både det Gamla och det Nya Testamentet, finner man mängder av allusioner till en gudsbild som är både manlig och kvinnlig. Så måste det ju egentligen vara – Gud kan inte reduceras till att vara varken manlig eller kvinnlig utan är både och. Detta är något mycket större än vad vi kan ha något begrepp om i vår begränsade, materiella värld.

Elisabeth Johnson menar alltså att kristendomen varit fångad i ett patriarkalt sätt att förstå verkligheten sedan den införlivades i Romarrikets krigiska, patriarkala kultur och således i delvis formats av denna patriarkala syn. Hon hävdar att nu har tiden kommit för kristendomen att frigöra sig från de patriarkala strukturerna och för att kunna göra detta måste kristendomen se på sina rötter – det Gamla och det Nya Testamentet – genom andra glasögon. För Elisabeth Johnson är det genom feministiska glasögon. Personligen känner jag mig ofta tveksam till feminismen och dess sanningsanspråk, men jag fann hennes diskussion intressant.

Referenser:

- 1) Davies, Norman: Slaget om Warszawa Fahrenheit 2004
- 2) Szpilman, Wladyslaw: The Pianist, Phoenix, London 2003
- 3) Biernacka, Jadwiga: Osända brev, Verbum, Stockholm 1973
- 4) Appelbaum, Anne: Gulag – De sovjetisk lägrens historia Norstedts Förlag 2005
- 5) Abt, Theodor&Hornung, Erik: Knowledge for the Afterlife, Living Human Heritage, Zürich 2003
- 6) Information om Göbekli Tepe har förmedlats muntligt till mig
- 7) Chauvet, Jean-Marie et al: La grotte Chauvet, Edition du Seuil 1995
- 8) Gimbutas, Marija: The Slavs, Thames and Hudson, London 1971
- 9) Gimbutas, Marija: The Goddesses and Gods of Old Europe, University of California Press, Berkley 1993
- 10) Gimbutas, Marija: The Language of the Goddess, Thames and Hudson, London 2001
- 11) Gimbutas, Marija: The Living Goddesses, University of California Press, Berkley 2001
- 12) Strzelczyk Jerzy: Mity, Podania i Wierzenia dawnych Slowian, Rebis 1998
- 13) Linkner, Tadeusz: Slowianskie bogi i demony, Marpress 1998
- 14) Valliere, Paul: Modern Russian Theology, Wm B. Eerdmans Publishing Co, Michigan 2001
- 15) Bulgakov, Sergei: Sophia, The Wisdom of God, Lindisfarne Press, Hudson 1993
- 16) Johnson, Elisabeth: She Who Is, The Crossroad Publishing Company 2012